

Висновки. Таким чином, за умови очевидних історичних випадковостей часовий та до певної міри в північній складовій територіальній збіги процесів формування як магістрального шляху переселення готів до Південно-Східної Європи, так і налагодження регулярних торговельних, дипломатичних та інших контактів Південної Прибалтики з Адріатикою є підстави визнати закономірним, насамперед з огляду на паралельне визрівання в римському та варварському соціумі достатніх причин для зближення.

УДК 930, 2:314

ДЕЯКІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТОРГІВЛІ У ПІЗНЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧчі ТА В НОВІ ЧАСИ

А. Г. Алексаха

(Кримський гуманітарний університет, м. Ялта)

У статті досліджуються зміни структури великої європейської торгівлі у пізньому середньовіччі та в нові часи. Якщо на початкових етапах дальньої морської торгівлі цього періоду найбільше значення мала торгівля товарами широкого вжитку, то з розвитком такої торгівлі в її структурі переважають дорогі товари для еліти суспільства.

В статье исследуются изменения структуры большой европейской торговли в позднем Средневековье и в Новое время. Если на начальных стадиях дальней морской торговли наибольшее значение имела торговля товарами широкого потребления, то с развитием такой торговли в её структуре преобладают дорогие товары для элиты общества.

In the paper the changes of the structure of the great European trade in the Middle Ages and Modern Times are investigated. If on the early stages of the long oversea trade the common consumer goods prevailed then development of the trade resulted in predominance of expensive elite goods.

Ключові слова. Середньовіччя, торгівля, Середземномор'я, Балтика.

Вступ. У нашій попередній статті¹ було запропоновано концепцію двох типів торгівлі в доіндустріальних суспільствах, а саме реальної торгівлі, тобто торгівлі товарами внутрішнього та міжнародного поділу праці, та елітної торгівлі, яка велась товарами, призначеними, перш за все, для підкреслення високого соціального статусу покупців. Завдяки своєму статусу покупці елітних товарів купували їх на гроші, отримані позаекономічним шляхом. Таким чином, виникнення елітної торгівлі пов'язане із соціальною стратифікацією суспільства. Звичайно, така класифікація видів торгівлі значною мірою умовна, тому що елітні товари також вимагають поділу праці. Проте цей поділ праці викликаний попитом саме на товари, які призначені для підкреслення високого соціального статусу.

Постановка завдання. Метою цієї статті є аналіз структури європейської торгівлі протягом середніх віків та нового часу для визначення того, як змінювалося співвідношення між реальною та елітною торгівлею. В умовах натурального господарства селяни, тобто переважна більшість населення, купували дуже мало товарів. Крім того, практично всі речі, виготовлення яких потребувало спеціалізованої праці фахівця, наприклад плуги, сокири, коси, гончарні вироби, часто потрапляли в селянські господарства шляхом натурального обміну в межах одного села. Тому головними покупцями товарів були жителі міст і вищі соціальні страти суспільства. У середньовіччі частка селян у суспільстві зазвичай становила 90–95 %, що дуже обмежувало масштаби торгівлі.

Результати дослідження. В умовах практичної відсутності доріг з покриттям перевезення товарів гужовим транспортом коштувало дуже дорого, отже товари перевозились на не-

© А. Г. Алексаха, 2013

¹ Алексаха А. Г. Особливості товарообміну в доіндустріальних суспільствах на прикладі Англії XIV–XVIII ст. // Історія торгівлі, податків та мита : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2012. – № 2 (6). – С. 45–49.

ликі відстані. Тому для перевезення товарів на великі відстані використовувався переважно водний транспорт, за винятком деяких дуже дорогих і легких товарів, таких, як шовк, дорогоцінне каміння, ювелірні вироби, спеції тощо.

Саме з цих причин басейни Середземного і Балтійського морів були перехрестями торговельних європейських шляхів. Товари везли морем, а всі більш-менш значні ріки використовувалися як шляхи для перевезення товарів вглиб континенту. Оскільки річкові судна були набагато менші й дешевші, ніж морські, виникла потреба перевантаження товарів у гирлах річок. Саме тому в гирлах практично всіх значних річок виникли великі торговельні міста, як-от: Гамбург у гирлі Ельби, Бремен – Везера, Рига – Двіни, Лондон – Темзи, Амстердам – Рейну, Венеція – По, Піза – Арно тощо. Далі ми проаналізуємо, як розвивалася торгівля на великі відстані в басейнах Середземного і Балтійського морів окремо.

Історично середземноморська торгівля набагато старіша. Ще фінікійці, давні греки і римляни вели тут різноманітну торгівлю. На початку середніх віків цю торгівлю продовжувала Візантійська імперія. Оскільки західна частина імперії була в занепаді, Візантія ввозила східні товари передусім для власного споживання, хоча певна частина експортувалася і в Західне Середземномор'я. Це були прянощі, дорогоцінне каміння, перли, слонова кістка, ароматичні речовини, чорне дерево, але найбільше значення мала торгівля шовком, який вивозився з Китаю Шовковим шляхом².

Візантійці не тільки реекспортували шовк, але й виробляли шовкові тканини з шовкусирцю, фарбували їх та наносили на них малюнки. У “Книзі єпарха”, яка була офіційною збіркою статутів константинопольських цехів (датується правлінням Лева VI Мудрого 886–912 рр.), зазначено, що з 19 корпорацій 5 переробляли і торгували шовком. Ще 2 (торговці дорогоцінними металами та каменями і торговці ароматичними речовинами) могли брати участь у торгівлі з іншими країнами, решта ж обслуговували потреби міста (торговці м'ясом, рибою, свічками, власники готелів тощо)³. Ці дані свідчать про важливість торгівлі шовком для Константинополя.

Проте з початку другого тисячоліття середземноморську торгівлю все більше перебирають на себе італійці. Вже у IX ст. найрозвинутішим торговельним центром усього західного Середземномор'я став Амальфі. Місто розташоване на березі зручної бухти у 32 кілометрах на південь від Неаполя. Торгівля Амальфі була транзитною: імпорт зі Сходу елітних товарів (шовку, ювелірних виробів, килимів тощо) та реекспорт їх по Італії⁴. Проте дослідники підкреслюють, що розбудова Амальфі як великого торговельного центру започаткована торгівлею сільськогосподарською продукцією (зерно, олія, місцеві вина) з навколишніх районів Південної Італії⁵.

Після перемоги над Амальфі у війні 1135–1137 рр. торговельну першість у Середземномор'ї перебирає на себе Піза, а після страшної поразки пізанців від генуезців у битві при Мелорії у 1284 р. найважливішим торговельним центром всього Середземномор'я стає Генуя. Генуезці збагачувалися на торгівлі з Левантом, проте дані джерел дозволяють дійти висновку, що до середини XII ст. Генуя торгувала переважно зерном, сіллю, вином та олією в Лігурії та з Сардинією, Сицилією й Корсикою⁶. Переорієнтація торгівлі на схід мала наслідком принципову зміну в характері товарів, а саме торгівлю елітними товарами (прянощі, шовкові та бавовняні тканини, ювелірні вироби тощо). Хоча у другій половині XII ст. в більшості випадків кораблі Генуї, як і раніше, прямували до Сицилії, Сардинії, країн Магрибу, а також Іспанії та Південної Франції, тобто Західного Середземномор'я, але вартість

² *Пигулевская Н. В.* Византия на путях в Индию. Из истории торговли Византии с Востоком в IV–VI вв. М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1951. – С. 9 и сл.

³ *Сюзюмов М. Я.* Византийская книга эпарха. – М., 1962.

⁴ *Citarella A.* Patterns in medieval trade: the commerce of Amalfi before the Crusades // *Journal of economic history.* – 1968. – № 11. – P. 33–36.

⁵ *Treppo M. de, Leone A.* Amalfi medioevale. – P. : Giannini, 1977. – P. 27.

⁶ *Epstein S. A.* Genoa and the Genoese, 958–1528. – Chapel Hill : Greenwood Press, 1996. – P. 27.

товарів, що вивозилися з Сирії, Єгипту і Візантії, тобто зі Східного Середземномор'я, була майже вдвічі вищою ⁷.

Наприкінці XIV, а особливо у XV ст. торговельний пріоритет у Середземномор'ї переходить до Венеції ⁸. В основі цього піднесення була близькість Венеції до місць видобутку срібла – Тіролю та Чехії. Завдяки цьому на початку XV ст. бюджет венеціанської держави став найбільшим у Європі ⁹. Але початок торгівлі Венеції пов'язаний з увезенням на Венеціансько-Паданську рівнину солі, яку добували у Венеціанській лагуні, та вивезенням з рівнини зерна. До XIV ст. Венеція експортувала близько 50 тис. т солі щорічно і зерна – 20–30 тис. т ¹⁰.

Таким чином, спочатку розвиток найбільших середньовічних торговельних держав Середземномор'я був пов'язаний з торгівлею товарами широкого вжитку – зерном, сіллю й товарами звичайними для цього району – оливковою олією та вином, які вироблялися практично в кожній селянській оселі. Тільки пізніше, коли після хрестових походів відкрилися шляхи до Леванту, а головне, коли в сусідніх державах виник попит на дорогі елітні товари, починає розвиватися дальня елітна торгівля. Саме ця торгівля була джерелом надзвичайного для того часу збагачення таких міст-держав, як Генуя та Венеція.

Саме італійці створили найбільш ранню в Європі торговельну мережу доставки й розподілу товарів для еліти суспільства. По великих річках купці доставляли ці товари далеко в глибину континенту, як от генуезці по Роні та її притоці Соні досягали ярмарок у Шампані. Трохи пізніше генуезці привозили морем елітні східні товари у Фландрію, де місто Антверпен стало найбільшим центром перерозподілу цих товарів у Північній Європі, передусім у Південні Нідерланди та Англію, а пізніше і в басейн Балтійського моря.

Проте у XVI ст. Італія швидко втрачає свій торговельний та економічний пріоритет. Відкриття прямих шляхів океанами на схід, переміщення торгових та економічних центрів Європи на північний захід мало наслідком втрату Середземномор'ям статусу найважливішого для Європи морського басейну. Водночас усе більшого значення набувала торгівля в басейні Балтійського моря.

Отже, порівняємо розвиток торгівлі в Середземномор'ї з розвитком торгівлі на Балтиці. Загалом балтійська торгівля розвивалася зі значним запізненням у порівнянні з Середземномор'ям. Головним торговельним агентом тут була Ганза, перші загальні збори якої відбулися в 1356 р., а Любек, майбутня столиця Ганзи, було засновано в 1159 р. Виникнення Любека як торгового міста та його піднесення пов'язане з тим, що він є найближчим морським портом на шляху від Люнебурга, найбільшого центру видобутку солі на Балтиці (15–20 тис. т щорічно вивозилося тільки до Любека), до місця вилову оселедців біля півострова Фальстербо у південній Швеції.

Масовий вилов оселедців тривав тут з кінця липня до кінця жовтня. Рибу після вилову треба було негайно засолювати, а однієї діжки солі вистачало на засолювання 4–5 діжок оселедців. Саме сіль і солоні оселедці стали фундаментом економічної могутності Любека, а пізніше і всієї Ганзи ¹¹. У подальшому асортимент товарів ганзейських купців значно розширився. З Кельна купці везли рейнські вина до Лондона, а звідти вивозилася вовна, яку купці перевозили до Південних Нідерландів, де з неї виробляли високоякісні тканини. Ці тканини, а також вина та сіль везли до Новгороду, де закуповували передусім хутра і

⁷ *Abulafia D.* The Two Italies: Economic Relations Between the Norman Kingdom of Sicily and the Northern Communes. – Cambridge : Cambridge University Press, 1977. – P. 99.

⁸ *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. : в 3 т. – К. : Основи, 1998. – Т. 3. – С. 100.

⁹ *Bilanci generali della republice di Venezia / [a cura di Belgrano L. T.]* (Reale Commissione per la pubblicazione dei documenti finanziari della repubblica di Venezia; 2 serie). – Venezia : Stabilimento Grafico Visentini, 1912. – P. 54–117.

¹⁰ *Luzzatto G.* Studi di storia economica veneziana. – Padova : A. Milani, 1954. – P. 8–9.

¹¹ *Pulsiano P., Wolf K.* Medieval Scandinavia: an Encyclopedia. – L. ; Bristol : Taylor & Francis, 1993. – P. 651.

віск¹². Сіль була в ці часи дуже важливим імпортом товаром для Східної Прибалтики, Новгороду і Пскова. Віск – головний експортний товар для Пскова, Риги й Таллінна, досягав у цих містах 50–60 % вартості експорту¹³. Головними покупцями воску були Англія і Нідерланди, а хутра розходилися по всій Європі, досягаючи Венеції, де за сотню соболів давали більше 80 золотих дукатів.

Крім того, оскільки до останньої третини XIV ст. торгівля зі Східною Прибалтикою була пасивною, то для закупівлі товарів туди вивозилося срібло¹⁴. Загалом у кінці XIV–XV ст. найбільшу вагу в торгівлі Ганзи (за вартістю) становили фламандські сукна, за ними хутра, віск, сіль, солоні оселедці, зерно і лісові товари (деревина, зола і смола)¹⁵.

У XVI ст. у балтійській торгівлі відбуваються значні зміни. Після перемоги над Ганзою у війні 1438–1441 рр. Голландія порушує торгівлю монополію Ганзи. У подальшому голландці все більше перебирають на себе торгівлю на Балтиці, до того ж збільшується участь англійців у цій торгівлі. Дешевші голландські та англійські сукна витісняють сукна фламандські, а дешевша сіль з півдня Франції витісняє сіль з Люнебурга¹⁶. Змінюється також структура товарної маси. Усе більшого значення набуває експорт зерна зі сходу в Нідерланди, Іспанію та Португалію. Головним експортером зерна на Балтиці стає Польща. Зерно вивозиться по річках басейну Вісли і у Гданську (Данцигу) перевантажується на морські судна. З 10 тис. т зерна щорічно в кінці XV ст. польський експорт сягає 200 тис. т щорічно на початку XVII ст.¹⁷ Завдяки значно нижчій вартості фрахту голландці витісняють Ганзу щодо вивозу зерна з Польщі, й Амстердам стає центром реекспорту польського зерна. Голландці вважали торгівлю зерном “матір’ю всієї торгівлі” (Moedernegetie).

Значно падає значення вивозу хутра та воску, проте різко зростає вивіз льону та конопляного прядива зі Східної Прибалтики, який досягає 60 % вартості експорту¹⁸. У структурі імпорту також виникають значні зміни. Якщо на початку XVI ст. голландці вивозили з Балтики переважно зерно і деревину в обмін на сукно, оселедці, сир, масло, сіль (реекспорт з Франції та Португалії) та деякі транзитні елітні товари¹⁹, то з 1590-х рр. торгівля Голландії принципово змінюється за рахунок стрімкого збільшення частки елітної торгівлі²⁰.

Завдяки найкращому і найбільшому у світі флотові, найнижчим ставкам фрахту, а головне найкращим морським шляхам, голландці витісняють з елітної торгівлі на сході й на заході іспанців і португальців, а на Балтиці – ганзейців і стають головними постачальниками товарів елітної торгівлі в Європі. Вони постачають до країн Балтії цукор, прянощі, перець, шовк, тютюн, високоякісні вина, а також тканини власного виробництва²¹.

Незважаючи на важливість торгівлі зерном, яке вивозилося голландцями з Балтики і продавалося не тільки в Нідерландах, а й в Іспанії, Португалії, Італії, та Південній Франції, у середині XVII ст. річна вартість цього зерна становила не більше 3 млн гульденів, у той час як вартість елітних товарів зі сходу, іспанських колоній та Леванту перевищувала 20 млн гульденів, тобто була більшою приблизно в 7 разів²². Отже, головний дохід Республіці Сполучених Провінцій приносила торгівля дорогими товарами для еліти суспільства.

¹² Хорошкевич А. Л. Торговля Великого Новгорода с Прибалтикой и Запад XV вв. – М., 1963. – С. 213–262.

¹³ История Эстонской ССР. – Таллин, 1961. – Т. I / под ред. А. Вассара и Г. Наана. – С. 212, 310.

¹⁴ Там же. – С. 279–288.

¹⁵ Dollinger P. La Hanse, XIIIe – XVIIe siecles. – P., 1964. – P. 271–276.

¹⁶ Dollinger P. La Hanse. – P. 427–428.

¹⁷ Davies N. God’s playground. A history of Poland. – Oxford : Oxford University Press, 1982. – Vol. 1: The Origins to 1795. – P. 198.

¹⁸ Дорошенко В. Ганза и Ливония. Проблемы торговли XIII–XVII вв. // Известия Академии наук Латвийской ССР. – Рига, 1965. – № 10 (219) – С. 143–147.

¹⁹ Israel J. The Dutch republic. – Oxford : Oxford University Press, 1998. – P. 16–18.

²⁰ Ibid. – P. 311.

²¹ Ibid. – P. 308–316.

²² Ibid. – P. 316.

Висновки. Таким чином, ми можемо зробити певні висновки. На Балтиці, так само як і в Середземномор'ї, розвиток морської торгівлі на великі відстані почався з торгівлі недорогими товарами широкого вжитку. У Середземномор'ї це була насамперед сіль, а також оливкова олія та ординарні вина. На Балтиці – знову ж таки сіль і солоні оселедці. У Середземномор'ї виробництво солі обмежувалося морським узбережжям, причому тільки там, де берег був низький і утворював лимани. Мілкі місця перегороджували, і морська вода випаровувалася на сонці. На Балтиці видобувати сіль таким чином було неможливо, оскільки концентрація солі у воді тут дуже низька, а сонце гріє слабо. Тому сіль тут видобували шляхом випаровування на вогні з природних високомінералізованих підземних вод, які зустрічаються дуже рідко.

Попит на сіль був надзвичайно великим, адже використовувалася вона як приправа до їжі практично всіма – і бідними і багатими. До того ж сіль широко використовувалася як консервант харчів (соління риби, м'яса, овочів, сиру тощо), а також у ремеслах, особливо для вичинки шкір. У той же час джерела солі, як ми вже бачили, зустрічаються рідко, тому саме сіль стає найбільш важливим товаром на ранніх етапах дальньої торгівлі.

Крім солі, торгували також звичайними й широко розповсюдженими товарами: на Балтиці – солоними оселедцями, в Середземномор'ї – оливковою олією та вином. Купувати ці товари міг хто завгодно, адже коштували вони недорого, але й прибуток купцям приносили невеликий.

Проте з часом набуває все більшого значення елітна торгівля. Для її виникнення треба, щоб населення набуло навичок мореплавства та побудови великих кораблів, здатних плавати на великі відстані. А найголовніше – це соціальна стратифікація суспільства і виникнення верств людей, які мають високий соціальний статус і отримують доходи нееконічним шляхом. Ці люди здатні купувати дорогі, рідкісні та високоякісні товари, щоб підкреслити цим свій статус. Більше того, вони зацікавлені, щоб ці товари були дорогими, щоб їх не міг купувати хто завгодно. Тому для купців торгівля такими товарами дає надприбутки, і це створює величезну мотивацію для її розвитку.

Найзручніше демонструвати своє високе соціальне становище дорогим одягом. Людину, одягнену таким чином, з першого погляду зараховують до верхів суспільства. Тому найпоширенішим видом елітних товарів були високоякісні дорогі тканини (шовк, високоякісне сукно), хутра і ювелірні вироби. У Середземномор'ї спочатку найбільшого значення набули сукна з Тоскани, особливо флорентійські. Саме це послугувало економічною базою для культурного піднесення Флоренції в період Ренесансу. Центром виробництва високоякісних сукон на Балтиці спочатку були Південні Нідерланди. Саме вони стали найважливішим товаром для ганзейських купців. Цікаво, що на сході їх міняли на хутра – товар, також призначений для виготовлення одягу. На портретах того часу королі й аристократи дуже часто зображені в одязі, прикрашеному саме хутрами, особливо соболями та горностаями. Мешканці Новгороду і Пскова здобували у великих обсягах хутра та віск завдяки величезним лісовим просторам, яких на той час на заході і в центрі Європи вже не було.

Зміни, які відбулися у балтійській торгівлі в XVI ст., пов'язані передусім зі зростанням населення на Заході, що мало наслідком різке збільшення попиту на зерно та сировину. Саме тому найважливішим предметом вивозу зі сходу Балтики стає зерно, льон, прядиво, деревина, зола і смола. Зміни в імпорті, а саме різке збільшення питомої ваги дорогих імпортованих товарів (цукор, прянощі, перець, шовк, тютюн, високоякісні вина), обумовлено посиленням соціальної стратифікації на Сході та збільшенням у зв'язку з цим доходів вищих соціальних страт суспільства. Таким чином, якщо на початкових етапах дальньої морської торгівлі цього періоду найбільше значення мала торгівля товарами широкого вжитку, то з розвитком такої торгівлі в її структурі переважають дорогі товари для еліти суспільства. Більш розвинуті країни постачають такі товари до менш розвинутих, вивозячи з них переважно зерно та сировину. З початком індустріальної революції в експорті розвинutih країн виникає і в подальшому стрімко зростає частка промислових товарів.